

39
2019
Impact Factor - 6.261

Special Issue - 124 C

Feb. 2019

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावयाची सामाजिक व कायदेविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव,

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

पंचायत राज्यव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग

प्रा. डॉ. मेघराज आर. शिंदे
श्रीमती सिधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर

प्रस्तावना

भारतात ब्रिटिश काळात पंचायत राज्यव्यवस्था विकसित झाली. स्वतंत्र भारताने लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या तत्वाचा स्विकार केला. यामाठी अखंड भारतात ग्रामविकासाची पध्दती सुव्यवस्थितपणे अमलात यावी म्हणून बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली २६ जानेवारी १९५७ रोजी समिती गठीत करण्यात आली. या समितीने ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय पंचायत राज योजना संपूर्ण भारतात सुरु करावी अशी शिफारस सरकारला केली. १९५२ पासून पंचायत राज कायदा अमलात येईपर्यंत राष्ट्रीय विकास मंडळ व सार्वजनिक विकास मंडळ कार्यरत होते. १९५८ नंतर मात्र पंचायत राज कायदा आस्तित्वात आला. मेहता समितीच्या या त्रिस्तरीय व्यवस्थेला पं. जवाहरलाल नेहरू नी पंचायतराज असे नाव दिले. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी भारताने संघराज्यात्मक व्यवस्थेचा स्विकार केला. अधिकाराची विभागणी केंद्रमुची, राज्यमूची व समवर्ती मुचीमध्ये करण्यात आली. राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर प्रादेशिक आस्तित्वाचे संरक्षण करण्याची परवानगी दिली. विकेंद्रीकरण हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या नागरिकांवर संस्कार करणाऱ्या पाठशाळा आहेत. त्यामुळे लोकशाही बळकट होण्यासाठी स्थानिक पातळीवर न प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तसे प्रयत्न स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच सुरु होते.

प्राचीन भारतात खेड्यांच्या विकासाची संकल्पना आस्तित्वात आली पाहिजे. या सर्व गोष्टींचा विचार करु न महात्मा गांधीनी ग्राम स्वराज्याची संकल्पना मांडली. दि. २ ऑक्टोबर, १९५९ मध्ये भारतातील राजस्थानमधील घागोरड जिल्ह्यामध्ये पं. जवाहरलाल नेहरू च्या हस्ते पंचायत राजची सुरु वात झाली. ११ ऑक्टोबर, १९५९ मध्ये आंध्रप्रदेश, तर १९६० मध्ये छत्तासामंड मध्ये पंचायतराजला प्रारंभ झाला. त्यानंतर मद्रास, कर्नाटक, ओरिसा, पंजाब या राज्यांनी पंचायत राज व्यवस्थेची सुरु वात केली. दि. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र हे पंचायत राज व्यवस्थेचा स्विकार करणारे ९ वे राज्य ठरले आहे. आणि पश्चिम बंगाल १० व्या क्रमांकाचे राज्य ओळखले जाते.

पंचायतराज समितीत बलवंतराय मेहता १९५७, जी.के संस्थानय १९६२, अशोक मेहता १९७७, बसंतराव नाईक समिती-१९६०, एल. एन. बोगीरवार - १९७०, प्राचार्य पी.बी पाटील - १९८४, एल. एन. सिधवी - १९८६, सरकारिया आयोग १९८८, बुंगण - १९८८ इत्यादी, समित्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली.

७३ व ७४ व्या घटनादुरु स्तीची पार्श्वभूमी

देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने पंचायत राज्याचे महत्व ओळखून त्याला अपल्या राजकीय कार्यक्रमात महत्वाचे स्थान देण्याचा निर्णय भारताने माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी घेतला. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी केंद्रसरकारच्या योजना राज्य सरकारद्वारे व त्यांच्या सहभागाने राबविणे शक्य होते. मात्र पंचायत राज व्यवस्थेविषयी राज्यसरकारे उदासिन होती. देशातील लोकशाही व्यवस्थेमध्ये पंचायत राज व्यवस्थेला स्वयत्त संस्था म्हणून स्थान द्यावयाचे असेल तर त्यांच्या मूलभूत व्यवस्थेची तरतुद असणारी घटनादुरु स्ती करण्याचे नक्की ठरले. त्यासाठी ६४ वे घटनादुरु स्ती विधेयक लोकसभेपुढे मांडण्यात आले. लोकसभेने ते १९८९ च्या ऑगष्टमध्ये मंजूर केले. परंतु काँग्रेस या सत्ताधारी पक्षाला राज्यसभेत बहुमत नसल्यामुळे या विधेयकाला राज्यसभेची मंजूरी मिळाली नाही. त्यानंतर त्यांनी ते विधेयक पुन्हा दुसऱ्यांदा १९९० च्या सप्टेंबर महिन्यात व्ही.पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय आघाडी सरकारने लोकसभेत मांडले परंतु बिलावर चर्चा घेण्यापूर्वीच राष्ट्रीय आघाडी सरकार कोसळले. लोकसभा बरखास्त झाली. त्यामुळे ते विधेयक आपोआप बागळले. त्यानंतर ते विधेयक पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने सप्टेंबर १९९१ मध्ये लोकसभेत तिसऱ्यांदा मांडले. त्याला २२ डिसेंबर १९९२ रोजी मंजुरी दिली. दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे २३ डिसेंबर १९९२ रोजी राज्यसभेने मंजूर केले. अशाप्रकारे केंद्रसरकारने पंचायत राज्य पध्दतीला बळकट करणारी ७३ वी घटनादुरु स्ती केली. राष्ट्रपतीनी त्या दुरु स्तीला २० एप्रिल १९९३ रोजी मान्यता दिली आणि भारतात तिची अमलबजावणी २४ एप्रिल १९९३ पासून सुरु झाली. केंद्रसरकारने राज्य सरकारांना पंचायती राज्य पध्दती सुरु करण्याकरीता कायदे करण्यास सांगितले. लोकसभेने ७३ वी व ७४ घटना दुरु स्ती कायदा केला. महाराष्ट्र राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री मा. शरद पवार यांनी ३१ मे १९९४ पासून घटनादुरु स्तीची अमलबजावणी महाराष्ट्रात सुरु केली.

७३ व ७४ व्या घटनादुरु स्तीनुसार राज्यघटनेत करण्यात आलेला बदल

७३ व ७४ व्या घटनादुरु स्ती कायद्याने घपंचायतीड या शिर्षकाखाली भाग ९ अ हा नवा भाग राज्य घटनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्यामध्ये कलम २४३ ते कलम २४३-ओ अशी कलमे समाविष्ट कलेली आहेत. याशिवाय या कायद्याने राज्य घटनेला ११ वे परिशिष्ट जोडले असून त्यामध्ये पंचायत राज संस्थेच्या अधिकार कक्षेत येणाऱ्या विषयाची माहिती दिली आहे. या घटनादुरु स्तीमुळे पंचायत राज्याची स्थापना करण्याचे बंधन प्रत्येक राज्यांवर घातले आहे. त्यामुळे राज्यांची ती आता घटनात्मक जबाबदारी ठरली आहे. ७३ व्या घटनादुरु स्तीनुसार स्थानिक शासनव्यवस्था आणि ७४ व्या घटनादुरु स्तीनुसार नागरी शासन व्यवस्थेविषयी स्वतंत्र तरतुदी करण्यात आल्या, या घटनादुरु स्तीमुळे झालेले महत्वपूर्ण बदल पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) ७३ व्या घटनादुरु स्ती कायदानुसार स्थानिक शासनव्यवस्था अधिक सक्षम, सामर्थ्यशील व स्वयंपूर्ण बनू शकतील आणि राष्ट्रीय विकासाला हातभार लावू शकतील.
- २) ग्रामसभेला कायदेशीर दर्जा प्राप्त झाला.
- ३) ग्रामपंचात, पंचायतसमिती व जिल्हापरिषद या त्रिस्तरीय ग्रामीण शासनव्यवस्थेत राखीव जागा, त्याचे अधिकार व कार्यकाल या संदर्भात तरतुदी करण्यात आल्या.
- ४) आर्थिक उत्पन्नाचा दर, राज्य वित्त आयोग, निवडणूक आयोग, न्यायालयीन हस्तक्षेपास प्रतिबंधक इ. तरतुदी करण्यात आल्या.
- ५) ७४ व्या घटना दुरु स्तीने नागरी शासनव्यवस्थेविषयी स्वतंत्र तरतुदी करण्यात आल्या.
- ६) राखीव जागेसंबंधी, नागरी शासनव्यवस्थेच्या रचनेबाबत, विभागीय ममित्या, स्थानिक शासनव्यवस्थेच्या कार्याबाबत, जिल्हानिबोतन समिती, महानगर नियोजन

समिती इत्यादी संदर्भात तरतुदी करण्यात आल्या.

७) ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील प्रत्येक पंचायतीमध्ये पंचायत क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जाती/जमातीच्या दृष्टीने अनिवार्य आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे.

या आरक्षणामध्ये या जातीतील महिलांना १/३ म्हणजे ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्याची तरतुद करण्यात आली आहे. या स्थानिक शासनव्यवस्थेतील सरपंच, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद अध्यक्ष, नगराध्यक्ष, महापौर यासारख्या पदासाठी ३३ टक्के पदे महिलांसाठी राखीव ठेवण्याची तरतुद केली आहे. काही घटकराज्यामध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. थोडक्यात ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण आणि अनुसूचित जाती/जमाती व दुर्बल घटकांसाठी आरक्षणाच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील पंचायत राजव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग

भारतीय संविधानातील कलम २४३ (ड) मध्ये घटनादुरुस्ती विधेयक २००९ मंजूर करून स्थानिक स्वशासनामध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र शासनाने याच आधारावर ११ मे २०११ रोजी महाराष्ट्रातील स्थानिक सशक्तीकरणाला चालना देणारा निर्णय घेतला. स्वराज्य संस्थांच्या स्तरावर महिलांना मिळालेल्या राजकीय आरक्षणातून महाराष्ट्रामध्ये सद्यास्थितीत एकूण ३४ जिल्हापरिषदा, ३५५ पंचायत समिती आणि २८,८१३ ग्रामपंचायती आहेत. महाराष्ट्रातील नागरी क्षेत्रात २२६ नगरपरिषदा, आणि २७ महानगरपालिका आहेत. विशेषतः महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वशासन संस्थांमधील महिलांना मिळालेले ३३ टक्के आरक्षण वाढवून ५० टक्के केले आहे. महाराष्ट्र राज्य निर्वाचन आयोगाने क्रांती ज्योती योजनेअंतर्गत ६६१ जिल्हापरिषद सदस्य, १५ जिल्हा परिषद अध्यक्ष, ग्रामपंचायतीमध्ये १,०१४६६ सदस्य, तसेच ३२,४६३ म्हणजे (४९.९) टक्के सरपंच यासारखी पदे महिलांसाठी आरक्षित ठेवण्यात आली आहेत. बरील तरतुदी नुसार महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे असे म्हणावे लागेल.

महिला आरक्षणाच्या माध्यमातून आज मोठ्या प्रमाणात महिला नेतृत्वाचा विकास होत आहे. आज संपूर्ण देशात ६ लाख ग्रामपंचायत महिला सदस्या आहेत. २५ हजारांहून अधिक स्त्रिया सरपंचपदी आहेत. ३७५२३ पंचायत समिती सदस्या असून १२२ जिल्हा परिषद अध्यक्षा आहेत. साधारणतः ७ लाख स्त्रियांचा राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग वाढला असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रामध्ये एक लक्ष स्त्रिया ग्रामपंचायतीवर निवडून आल्या, ८५०० स्त्रिया सरपंच झाल्या, १० जिल्हापरिषदांचे अध्यक्ष तर ९८ स्त्रिया पंचायत समितीच्या अध्यक्षा आहेत. महिलांच्या आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग वाढला असून समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात महिला नेतृत्व विकसित होतांना दिसत आहे.

राजकारणातील महिला सहभागाच्या समस्या

जगातील सर्व देशांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचा संबंध महिला सशक्तीकरणाशी आहे. राजकारणातील महिला सहभागाचे मूल्यांकन केल्यास असे दिसून येते की, महिलांची राजकारणातील स्थिती निराशजनक आहे. भारतातील महिला राजकीय नेतृत्वाच्या अध्ययनावरून असे स्पष्ट होते की, महिलांचे मताधिकार, राजकारणातील स्थिती, सहभाग, शक्ती, प्रभाव क्षमता, स्वतंत्रपणे राजकारणातील घेतलेले निर्णय याबाबत महिला नेतृत्व समाधानकारक वाटत नाही. यावरून महिलांच्या राजकारणातील सहभाग संबंधी समस्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- १) पुरुषांचा एकाधिकार :- भारतीय समाज परंपरेनुसार पुरुष प्रधान राहिलेला आहे. भारतीय पुरुषांच्या अहंकारी प्रवृत्तीमुळे राजकारणाच्या क्षेत्रात त्यांची एकाधिकारशाही निर्माण झाली आहे. भारतीय समाजात महिलांच्या स्वतंत्रेकडे संशयाच्या नजरेने पाहिले जात असते. त्यामुळे राजकीय सहभागात महिला नेतृत्वाला वाव मिळत नाही.
- २) राजकीय सामाजिकीकरणाचा अभाव :- भारतीय समाजामध्ये राजकारण हे पुरुषांचे क्षेत्र आहे. तो महिलांचा प्रांतच नाही. अशाप्रकारची मानसिकता रुजवली गेली आहे. अशा या मानसिकतेमुळे महिलांना समाजाकडून जी प्रेरणा मिळायला पाहिजे ती मिळत नाही. या कारणामुळे महिलांच्या सक्रीय नेतृत्वात अडथळे निर्माण होतात.
- ३) महिला वर्गाची मानसिकता :- भारतीय समाज परंपरेत महिलांचा दर्जा कौटुंबिके जबाबदारी साभाळव्यापुरता मर्यादित राहिलेला आहे. राजकारण हे महिलांसाठी नसते अशी राग व तिरस्काराची भावना महिलावर्गात निर्माण झाली आहे. स्त्रियांसाठी आरक्षणाची तरतुद झालेली असतांना देखील केवळ राजकारणविरोधी मानसिकता यामुळे निर्माण झाली आहे.
- ४) गुंड प्रवृत्तीचा प्रभाव :- राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हे सुध्दा राजकारणातील महिलांचा सहभाग कमी असण्याचे एके कारण आहे. भारतीय राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणात महिला सुरक्षित अजिबात राहू शकत नाही. कारण महिलांचा अशा वातावरणातील तणाव सहन होत नाही. या भितीचा परिणाम त्यांचा नेतृत्व व सहभागावर झालेला दिसतो.
- ५) राजकीय पक्षाची दुय्यम भूमिका :- राजकीय पक्षाच्या कार्यपध्दतीवरून असे दिसून येते की, महिला सहभाग किंवा नेतृत्वाच्या बाबत त्यांची भूमिका दुय्यम स्वरूपाची आहे. महिलांचा विचार फक्त आरक्षित जागांसाठीच केला जातो. मात्र महिलांचा पक्षीय कार्यकारीणीतील सहभाग जाणीवपूर्वक टाळला जातो. यामुळे महिला नेतृत्व निर्माण होण्यास अडथळा निर्माण होतो.
- ६) सांस्कृतिक चालिरीती :- भारतीय समाजातील रुढी, चालिरीती परंपरेनुसार महिलांना कौटुंबिक वातावरणाच्या बाहेर वावरण्यावर अनेक बंधने असतात. त्यामुळे त्यांना राजकारणात सक्रीयपणे सहभागी होणे शक्य होत नाही.
- ७) राजकीय जागरूकतेचा अभाव :- महिलामध्ये राजकीय जागरूकतेचा अभाव असूनही आरक्षण तरतुदीने त्या राजकारणात सहभागी होतांना दिसत आहेत. मात्र राजकारणात महिला स्वतः निर्णय घेता काही वेळा तिचा पती, मुलगा निर्णय घेत असतात. त्यामुळे राजकारणातील महिलांची स्वतंत्र सहभागाची जागृती दिसून येत नाही.

महाराष्ट्र पंचायत राजव्यवस्थेत महिला नेतृत्वाचा विकास

१९९० च्या दशकातील ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील पंचायत राज व्यवस्थेत स्त्रियांचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला असून आज सर्वच क्षेत्रात महिला सक्षम ठरत आहेत. घ्वूल आणि मूलड एवढेच मर्यादित कार्यक्षेत्र असणाऱ्या महिलांना ३३ टक्के व नंतर ५० टक्के आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे खऱ्या अर्थाने महिलांचा राजकीय सहभाग तीव्र वाढला असून महिला सशक्तीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतिमान बनली आहे. पंचायत राज व्यवस्थेत ग्रामीण भागातील महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे समाजाच्या विविध स्तरावर महिला नेतृत्वाचा उदय

झालेला आहे. आरक्षणामुळे महिला निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. राजकारणातील प्रत्यक्ष सहभागामुळे त्यांना राजकीय प्रशिक्षण प्राप्त होत आहे. राजकीय क्षेत्रात योग्य संधी आणि स्थानिक शासनातील सहभाग यामुळे महिलांचे राजकीय सामाजिकीकरण घडून येत आहे.

भारतीय राजकारणावर महिला आरक्षणाचा व्यापक प्रभाव राहिला आहे. एवढेच नव्हे तर २०११ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. राजकारणातील आरक्षणामुळे महिलांचा सर्वच क्षेत्रात, विकास होत आहे. विज्ञान तंत्रज्ञान व शिक्षण क्षेत्रात, वैद्यकीय क्षेत्रात, व्यापार उद्योग क्षेत्रात. क्रिडा क्षेत्रात, महिला स्वतःचे कर्तृत्व व बुध्दीमत्ता सिध्द करत आहेत. आधुनिक काळात केवळ राजकीय क्षेत्रातच नव्हे, तर सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातही महिला नेतृत्वाचा विकास झाला आहे ग्रामीण भागात महिला बचत गटांच्या माध्यमातून आर्थिक क्रांतीला व महिला सबलीकरणाला चालना मिळत आहे. थोडक्यात १९९३ मध्ये झालेल्या ७३ व ७४ व्या घटनादुरु स्ती कायद्यामुळे महाराष्ट्र पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांना आरक्षण देवून महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक उत्कर्षाचा पाया रोवला आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढले असून महिला नेतृत्वाचा मोठ्या प्रामाणात विकास व उदय झालेला दिसून येत आहे.

संदर्भ

१. चव्हाण शांताराम, गवई सुभाष, भारतीय राज्यव्यवस्था : वेदमुद्रा प्रकाशन, टोपे नगर, जुलै २०१०.
२. देशमुख, अलका: स्थानिक स्वशासन, साईनाथ प्रकाशन, धरन पेठ, नागपूर, प्रथमावृत्ती, ३ नोव्हेंबर, २०१३
३. भोळे, भा.ल. भारतीय लोकशाहीचे संविधानातील आधार, भारताचे शासन व राजकारण, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर, पृ.क्र.५६.
४. शेलकर अॅड अभया, महाराष्ट्र नगर पालिका, नगर पंचायत व औद्योगिक नागरी अधिनियम १९६५ नाशिक, लॉ हाऊस प्रकाशन, नाशिक, चौथी आवृत्ती २०१२
५. चौधरी हिदत्तात्रेय मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८, चौधरी लॉ प्रकाशन, जळगांव ३१ आवृत्ती, २०१२.

मासिके -

१. जनप्रतिनिधी अधिनियम - २००९
२. प्रतियोगिता दर्पण, समसामयिक वार्षिक २०१२, खंड-२, २०१५.
३. भारत २०१५, वार्षिक प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार नवी दिल्ली.

Boh
Coordinator - IQAC
Smt. Sindhutai Jadhao College
Mehkar, Dist. Buldana